

IS ER NOG VRAAG NAAR GOD – Leon Raph. A. De Jong

HOOFDSTUK 2: GODSVERDUISTERING

*"Zoals de regen de sterren verbergt,
zoals de herfstmist de heuvels toedekt,
zoals de wolken een sluier leggen over het blauw,
zo verbergt de donkere zijde van mijn lot
de schittering van uw gezicht voor mij.
Maar, als ik uw hand in het duister mag vatten –
Het is genoeg, want ik weet,
Ook al ga ik struikelend voort,
U zult niet vallen."
(Uit de Keltische "Carmina Gadelica")¹⁷*

A. God, wat ben Jij veranderd!

Deze uitroep van dr. Erik Borgman riep op het symposium over de gedaanteverandering van de religie de nodige hilariteit op. Religie is inderdaad ingrijpend veranderd en verandert nog iedere dag, maar het is niet alleen een gedaanteverandering van de religie. Je moet ook spreken over een gedaanteverandering van God zelf, een metamorfose, zoals in het verhaal van Jezus Christus op de berg (Matt. 17).

"In en door de gedaanteverandering van de religie veranderen wij van gedaante, of beter ... wordt het mogelijk voor ons om van gedaante te veranderen. Naar de overtuiging van prof. Schillebeeckx o.p. is deze God aan de ene kant iedere dag nieuw en tegelijkertijd is en wordt Hij steeds meer een God van heil en van mensen, een Deus salutaris en een Deus humanissimus."¹

Een van de hoofdoorzaken van de crisis in het geloven van onze tijd is het feit, dat het objectiverende spreken over God en Godsdienst is spaak gelopen. In dat objectiverende spreken worden algemeen-filosofische vragen gesteld, die weinig te maken hebben met mijn persoonlijke betrokkenheid, worsteling of wanhoop bij het stellen van deze vraag.

Dat deze methode van denken en spreken over God niet meer werkte, bemerkte ik al in de vragen, die direct na de tweede wereldoorlog gesteld werden: "Waar was God in de doodskampen, toen het Joodse volk werd uitgemoord?".

Ik las eens een oud verhaal, waarin aan een wijs mens gevraagd werd: "bestaat God of bestaat Hij niet?". Zijn reactie was: "Als het antwoord op die vraag uw leven verandert, wil ik er op ingaan. Zo niet, dan is mijn antwoord nutteloos en overbodig en kan ik beter zwijgen".

De doorbraak van de moderne Bijbelkritiek gaf de volgende aanzet. Wonderen moeten, zo leerden wij, niet gezien worden als objectieve gebeurtenissen, maar als "Kerugma": een in verhalen verpakte manier van prediking over de persoon in kwestie. De Bijbelse verhalen geven geen "objectieve geschiedenis", maar een geloofsinterpretatie van het verleden. Maar wat moesten wij in de Rooms katholieke kerk dan antwoorden op vragen over de "maagdelijke geboorte van Jezus" enz.? Objectief waar of niet? Moesten wij klakkeloos en zonder verder nadenken de dogma's van de kerk herhalen?

Een God die even "objectief-werkelijk" bestaat als bijvoorbeeld een dictator van een groot land, is als machthebber - als Almachtige - zelfs meer aansprakelijk voor de onvoorstelbare ellende in de concentratiekampen, dan de regeringsleiders zelf. Hij is toch almachtig? Maar als Hij almachtig is, had God de afgrijselijke gebeurtenissen kunnen voorkomen. Dat maakte deze God in hoge mate medeverantwoordelijk.

In de reacties op deze vraag werd gesteld, dat je het ook anders kon zien: dat de God van Jezus Christus verschrikkelijk duidelijk aanwezig was in de gaskamers, want deze God identificeert zich met de slachtoffers! Hij werd weer eens in zijn mensen "gekruisigd" en ter dood gebracht. De hoop van het geloven was, dat God op een of andere wijze altijd het laatste woord heeft en dat woord is: verrijzen, opstaan uit de dood, hoe dan ook.

Dit antwoord bracht wellicht een uitweg, maar stond al haaks op de officiële belijdenis van de kerken: "Ik geloof in God, de almachtige Vader, schepper van hemel en aarde.....". De crisis was begonnen. En ook de uitspraak: "Schepper van hemel en aarde...." kwam steeds sterker onder de druk van de twijfel te staan, toen na de Tweede Wereldoorlog de onderzoeken naar de macrokosmos, de microkosmos, de evolutie en de psyche van de mens een onvoorstelbaar hoge vlucht maakten.

Deze ontwikkeling van de natuurwetenschappen en de psychologie was niet nieuw. Tot dan toe was zij het terrein geweest van specialisten, maar na 1950 drong zij door tot brede lagen van de bevolking. Ergens in de jaren zestig begonnen leerlingen van de hogere klassen van de middelbare school mij te vragen: "God en Godsdienst: dat is toch niks anders dan projectie?" Of: "Hoe kan een mens nog in God als schepper geloven, als alles door evolutie ontstaan is?" Freud en Darwin hadden de godsdienstlessen en dus het godsdienstige denken bereikt!

Ik beperk me nu tot de Rooms katholieke kerk, omdat ik dit proces zelf heb meegemaakt. Aanvankelijk ging de kerkelijke leiding in ons land niet slecht met genoemde en veel andere moderne vragen om. De uitspraak van mgr. Bekkers, dat in de moraal ten slotte het eigen geweten altijd het laatste woord mag en moet hebben; de open manier, waarop bisschoppen en gelovigen in het pastoraal concilie van Noordwijkerhout met elkaar spraken; de uitgave van "De nieuwe katechismus. Geloofsverkondiging voor volwassenen" ⁵; even leek het erop, dat ook in Nederland na het tweede Vaticaanse concilie de lente aanbrak.

De lente was van korte duur. Spoedig probeerden de nieuwbenoemde bisschoppen en mondiaal ook het Vaticaanse bestuursapparaat het zoeken naar nieuwe antwoorden te smoren in de eis, dat men in het geloof vast moest houden aan oude formuleringen en zekerheden. De vele moderne vragen bleven natuurlijk gesteld worden, maar zij verlieten het officiële kerkelijke denken of gingen ondergronds.

Verdachtmakingen en veroordelingen van vooraanstaande theologen door het Rooms katholieke bestuursapparaat versterkten dit proces. Met name op het gebied van de moraal voelden zeer velen zich niet meer aangesproken door de richtlijnen van de officiële kerk. Toch bleef deze kerk die richtlijnen alleen maar star herhalen. Toen ook de levendige en veelbelovende oecumenische beweging in onze landen en de Bevrijdingstheologie in Zuid-Amerika hardhandig door de kerkelijke leiding werden aangepakt, was het logisch, dat zeer velen van deze kerk en van deze vorm van geloven zeiden: "Ik kan er niks mee". "Het zegt me allemaal niks meer". De kolossale kerkverlating was begonnen.

Dit proces speelde zich niet alleen af in de Rooms katholieke kerk van Nederland. Ook de Reformatorische kerken kregen te maken met een enorme terugloop. Er vond een heel merkwaardige ontwikkeling plaats onder alle kerkelijk gekrakeel en zelfs onder alle pogingen om de kerk weer bij de tijd te brengen.

Honderdduizenden Nederlanders werden niet van de ene dag op de andere onkerkelijk. Zij hadden vaak zelfs niet eens zulke felle conflicten met het kerkelijk gezag. Wat er gebeurde was, dat de kerkelijkheid en ook de godsdienstige belangstelling langzaam maar zeker uit hun denken en aanvoelen verdampte. Ik hoorde dat al aankomen bij mijn vaak erg goedwillende leerlingen op een middelbare school, die steeds meer moesten constateren, dat het hun allemaal niks meer zei.

Het gewone dagelijkse leven, de opleiding en de loopbaan, die je moest kiezen, de verliefdheid en de kindertjes, enz.; dit alles eiste zo veel aandacht op, dat de belangstelling voor de godsdienst langzaam maar zeker verdween. En blijkbaar lukte het de kerken niet om het belang van het geloof zo duidelijk over te brengen, dat het de concurrentie met al die dagelijkse vragen aan kon, hoeveel energie hiervoor vaak werd ingezet. Ineens werd een uitspraak van Fr. Nietzsche heel actueel: "God is dood". Godsdienst was nutteloos geworden en in een leefwereld waar bijna alles ging draaien om de vraag naar nut en profijt, naar winst en efficiëntie werd God overbodig. En ik vermoed, dat het nog geruime tijd zal duren, voordat de intrigerende woorden, die de chinese wijsgeer Lao Tse 2000 jaar geleden opschreef, weer gewaardeerd kunnen worden:

"Er bestaat een absolute noodzaak van het nutteloze."

Maar bij sommige anderen kwamen de kernvragen van God en godsdienst juist door deze crisis intens in de belangstelling staan. De planken in onze boekwinkels buigen door onder de last van de boeken, die over religie en godsdienstige onderwerpen worden gepubliceerd. Mystieken van Oost en West worden vertaald en uitgegeven. God was de grote Afwezige geworden, maar via een zijdeur blijkt Hij/Zij ineens weer

duidelijk aanwezig te zijn. Wellicht is God nogal onkerkelijk geworden, maar Hij/Zij is
blijkbaar nog lang niet overleden!

B. Objectief over God spreken

Ik wil hier een van die kernvragen uit het nieuwe godsdienstige debat centraal stellen: "Is het mogelijk om "objectief" over God te spreken?" En als dat niet mogelijk meer is, hoe moeten we dan zinnig over God en Godsdienst praten?" Als God niet bestaat op de wijze, waarop een boom, een mens, een vorst, een levend wezen, de kosmos, enz. bestaat, mag je dan nog wel zeggen, dat God "bestaat"? Want dit woord geeft aan, dat iets of iemand een concrete plaats in het geheel inneemt, en wel "objectief": los van mijn denken of voelen.

Het woord "objectief" is uiteraard ontleend aan onze manier van denken en spreken over de werkelijkheid, zoals wij die kennen, meemaken en zien. Als er al een God "bestaat" - zelfs het spreken wordt nu bijna onmogelijk -, moet Hij/Zij/Het anders zijn dan al onze woorden en begrippen kunnen aangeven, want die zijn ontleend aan de dagelijkse leefwereld, waarin wij als mensen bestaan.

Als er al van God gesproken kan worden, dan gaat dit spreken over een heel andere werkelijkheid dan die, waarin wij leven, denken en spreken. Al onze woorden zijn dus fundamenteel "niet van toepassing", want ontleend aan een andere werkelijkheid dan de goddelijke, namelijk de onze! Lang voor onze jaartelling trok de Boeddha hieruit al een radicale conclusie: te zwijgen over datgene, waarover men niet spreken kan.

"Het tao, waarover men spreekt, is het TAO niet", schreef de Chinese wijsgeer Lao Tze.

De gehele kerkelijke dogmatiek komt hiermee op losse schroeven te staan: is het wel mogelijk om iets over God te zeggen, dat los van ons denken en aanvoelen als "objectief waar" kan betiteld worden, dus als dogma? Moet het geloven omschreven worden als: het aannemen van objectieve waarheden op gezag van een ander, in dit geval: van het kerkelijke gezag? Veel ontwikkelde Nederlanders weten hier geen raad meer mee.

Zo heeft het objectief spreken over God heel veel terrein verloren.

*" God maakt geen deel uit van de natuur, en alles wat Hij "verricht"
speelt zich af op het vlak van de interpretatie,
niet van de gebeurtenissen. Hoeveel schade
heeft het verouderde vasthouden van het
"geloof" van de kerk in een in "wonderen"
geobjectiveerde God in onze cultuurgeschiedenis
al niet aangericht".
(Eugen Drewermann) ⁶*

In de woorden van Drewermann wordt trouwens al een poging gewaagd om uit de impasse over het ter sprake brengen van God te komen. Ik meen in het tegenwoordige denken over God en Godsdienst verschillende van die uitwegen te kunnen zien. Eerst dus de keuze van Drewermann. Hij verkiest bij het spreken over God uit te gaan van een van de diepste dimensies van de menselijke geest: de mogelijkheid om gebeurtenissen te **interpreteren**. De gebeurtenissen zijn in zich neutraal - objectief -. In het beleven ervan, in de interpretatie schuilt de mogelijkheid om God ter sprake te brengen.

Drewermann neemt dus de geheime lagen van het menselijk bewustzijn tot uitgangspunt om de vraag naar God te stellen.

Maar dat betekent ook, dat het nemen van "God" als antwoord op de levensvragen een mogelijkheid is tussen andere mogelijkheden. Men kan er ook voor kiezen God buiten beschouwing te laten (atheïsme) of vast te houden aan de opvatting, dat er op het terrein van de Godsvraag absoluut niets zinnigs te zeggen valt (agnosticisme).

Wetenschappelijk te weerleggen zijn de verschillende keuzes niet. Voor iedere keuze "valt wel wat te zeggen". Hieruit volgt, dat het geloven zijn bron ten diepste vindt in verborgen, niet-rationele lagen van onze geest, waar de fundamentele keuzes plaatsvinden en waar de zingeving van ons leven plaatsvindt. Dit kan overigens goed aansluiten bij een oeroude theologische opvatting, dat het geloof een "gave" is, gekregen-om-niets.

Er is zelfs een middeleeuwse theoloog geweest, die stelde: "*Credo quia absurdum!*": ik geloof, precies **omdat** het absurd, onbewijsbaar, is. Het nadenken is hier inderdaad een "na-denken": het geloven is primair; de rationele verwoording en verantwoording komen erna. "*Fides quaerens intellectum*", schreef St. Thomas van Aquino o.p.: geloven, dat naar (een zekere) begrijpelijkheid zoekt

Ook de liefde voor en de keuze van een levenspartner spelen zich in deze mysterieuze lagen van het bewustzijn af en kunnen daarom ook als "onverdiende gave en fundamentele levensopgave" worden beleefd. Dit wil niet zeggen, dat deze keuzes irrationeel zijn: tegen ons gezonde verstand ingaand. Maar het denken heeft op deze terreinen niet het eerste en definitieve woord. Het blijft een "NA"-denken. De niet-rationele keuze gaat eraan vooraf en bepaalt voor een heel groot deel het beleven ervan als iets, dat het leven zin en samenhang geeft.

En ook dit vindt aansluiting bij fundamentele geloofsuitspraken. Zo wordt er in de Johannesbrief geschreven: "*Niemand heeft ooit God gezien, maar als wij elkaar liefhebben woont God in ons en is zijn liefde in ons volmaakt geworden*". (I Joh. 4, 12)

De theologie spreekt over de "immanentie" van God. Om het met een beroemde uitspraak van St. Augustinus te zeggen: "*God is mij meer intiem nabij, dan ik mijzelf nabij ben*". De uitweg, die Drewermann kiest om aan bovengenoemde impasse over het ter sprake brengen van God te ontkomen, past mijns inziens binnen deze immanentie en heeft daarmee oude papieren.

C. Wetenschap

Maar er is nog een tweede weg om de vraag naar God te benaderen. Opvallend genoeg komt deze weg uit de wereld van de natuurwetenschappen, waar tot voor kort angstvallig getracht werd om het woord "God" zeker niet te noemen. Meer nog: precies vanuit de positie van de gelovige mensen werden de ontdekkingen van de wetenschap meestal aangevoeld als de zoveelste bedreiging van het geloof.

De behoeders-van-het-geloof overtraden en overtreden nog steeds heel vaak hun grenzen en meenden zich te moeten bemoeien met uitspraken binnen de wereld der wetenschappen. Hoe lang was het aan Rooms katholieken niet verboden om het denken vanuit het idee van de evolutie te aanvaarden? Tot aan zijn dood was het Theilhard de Chardin s.j. verboden om zijn boeken te laten publiceren! Nu nog moeten in veel Noord Amerikaanse scholen TWEE opvattingen naast elkaar gedoceerd worden, wanneer het ontstaan der dingen ter sprake komt. De theorie van de evolutie moet gepareerd worden met een merkwaardig soort "scheppingstheorie".

Dat dit het nodige hoongelach opleverde, is te begrijpen. Maar het tegenovergestelde is ook waar: nogal wat wetenschappers overtraden en overtreden op hun beurt de grenzen en menen het recht te hebben om vragen op het gebied van menselijk geloven definitief als totaal achterhaald terzijde te kunnen schuiven.

Vanuit mijn eigen ervaring een voorbeeld: in de hoogste klas van een middelbare school bespraken wij eens, dat de formule H_2O niet de enig mogelijke manier was om iets wezenlijks over water te zeggen. Ik probeerde de leerlingen gevoelig te maken voor de rechtmatigheid van het spreken over water in andere "talen" dan die van de scheikunde, b.v. de taal van de dichtkunst, van de liturgische symboliek, van de muziek.

Een dichter als Rutger Kopland kan in zijn gedicht over "water" niets beginnen met H_2O , terwijl hij toch heel diepzinnige woorden over water zegt.

Nu is een van de geliefde bezigheden van middelbare scholieren om leraren tegen elkaar uit te spelen. Daar is niks mis mee, want zo scherpen zij hun verstand. En dus werd mijn bewering voorgelegd aan de lerares scheikunde. Haar antwoord was zó opmerkelijk, dat zelfs de leerlingen begrepen, dat hier een kortsluiting optrad. Zij zei: "Jullie godsdienstleraar heeft nog voor veertiende procent recht van spreken, want het systeem van de scheikunde is toch wel voor 99,6 procent zeker". Alsof ik scheikundige uitspraken deed!

Maar impliciet deed deze lerares scheikunde wel een uitspraak, die haar scheikundeboekje ver te buiten ging. Zij suggereerde namelijk in haar antwoord – en mijn leerlingen hadden dat aangevoeld – dat spreken over water in een andere taal dan die van de natuurkunde niet echt belangrijk was!

Het volgende verhaal heb ik niet kunnen verifiëren, maar het geeft deze grensoverschrijding haarscherp aan, inclusief het feit, dat top-wetenschappers zich

dit wel bewust zijn. Ik heb mij laten vertellen, dat een van de assistenten van Albert Einstein eens tegen de meester zei: "Dank zij uw theorie heb ik mijn geloof vaarwel gezegd". Einstein zou hierop geantwoord hebben: "Wilt u mijn theorie dan nog eens nazien?!"

Want wat blijkt? Steeds meer raken grensverleggende natuurkundigen er vanuit hun onderzoek van overtuigd, dat hun formules min of meer geslaagde benaderingen van de werkelijkheid zijn, maar dat de objectieve werkelijkheid zich fundamenteel onttrekt aan onze systemen. De objectieve werkelijkheid blijkt "transcendent" te zijn. Het "geheim der dingen" onttrekt zich aan onze greep, aan ons begrijpen. In een volgend hoofdstuk wil ik hier op terugkomen. Alweer duikt een woord op, dat van God gezegd wordt: Hij/Zij is transcendent: onttrekt zich aan de definitieve greep van ons verstand. De zogenaamd objectieve werkelijkheid doet dat echter ook. Ik las deze ervaring van overeenkomst terug bij een van onze moderne Nederlandse auteurs:

*Ik heb veel begrip voor het feit, dat de Israëlieten uit respect
nooit de heilige Naam van God uitspreken –
het "vierletterwoord" JHWH. Ik herken die huiver.
Die treedt bij mij op als ik geconfronteerd word
met het woord: "Werkelijkheid".*

Zo blijkt steeds meer, dat al ons spreken over de werkelijkheid in onszelf en rondom ons heen is als het plakken van etiketten op een gesloten pakketje: de etiketten duiden het pakje aan. Zij beweren, dat de inhoud voor van alles en nog wat goed is. Zij pretenderen soms zelfs precies te kunnen omschrijven, wat er in het pakje zit. Maar zij openen de verpakking niet; laat staan, dat zij een uitspraak mogen doen over hoe ik de inhoud ervaar, wat het mij doet of niet doet. Etiketten verwijzen alleen maar, zij openen niets. Zij worden nooit een "openbaring".

In de kern van alles en iedereen is het stille mysterie van het niet-weten. Het wezen van mensen en dingen is en blijft onbenoembaar. Het transcendeert dus ons kennen en benoemen. Als deze kern zich soms, even openbaart, weet de mens, die het overkwam, vanaf nu, dat er meer is tussen hemel en aarde, dan in onze begrippen te vangen is.

En alweer wordt hier een woord gebruikt, dat in eeuwenlang theologisch denken over God werd gezegd:

*God is transcendent. Hij/Zij overstijgt alles wat
wij kunnen denken en zeggen.*

Zo komt God, ook in onze tijd, weer rakelings nabij. "God is nergens anders dan overal" (Roger Garaudy)²⁷, want wij zijn omgeven door de "Wolk van het niet-weten" (titel van een Engels mystiek werk uit de late middeleeuwen). Precies het feit, dat de mens zich hiervan bewust wordt, maakt hem of haar religieus gevoelig. Zo sprak Jan van Ruusbroec (ongev.1350) over "Het afgrondelijke, duistere Licht".

Dit ervaren van de afgrond van het niet-weten is dus een soort Godservaring, ook al noemen we dit wellicht niet zo, en houden wij deze ervaring anoniem.

*Als wij over de/het Onnoembare, die/dat wij – bij gebrek aan beter –
God noemen, toch alleen maar kunnen denken en spreken
in beelden en metaforen,
dan staat het ons vrij Godsbeelden te laten vallen,
als zij niet meer bij ons passen,
en nieuwe Godsnamen te bedenken, die ons beter lijken,
mits zij zich steeds meer richten op de heelwording
van mens en kosmos:
dus op "Heil",
want daar was alles toch om begonnen?!*

Zo eindigt dit hoofdstuk met de uitroep, waarmee het begon: "God, wat ben jij veranderd!"